

Setu lüro-epiliste regilaulude ruumimudel kui traditsiooni süvastruktuuri oluline element

Madis Arukask

Sissejuhatuseks

Käesoleva arutelu lähtekohaks setu lüro-epiliste regilaulude meespidamise ja taasesitamise jätkuvast võimalikkusest viimaste aegade ni on oletus, et laulude intertekstuaalne keha on traditsioonis põhinenud millelgi enamal kui vaid kitsamalt süzeel/sündmustikul. Muidugi ei välista see sugugi, et paljude laulikute jaoks on põhiliseks teadvustusvahendiks olnud sündmustik ja seda kandev traditsiooniline *sõna*. Lauldud ja kuulatud on ju “tavaliselt” ikka vististi seda, mis juhtub.

Siinkohal oleme me elimineerinud mingis mõttes sugugi mitte võimatu oletuse, et lugude jutustamine oli viimaste aastasade naiselikus traditsioonis juba suhteliselt kõrvaline tegevus võrreldes iseenda *mina* intensiivse esitamisega, mille materjaliks muuhulgas hästi kõlbasid ka regilaululised narratiivsed “kehad”. Niisiis lauldi sündmusi ja haagiti nende külge omi tundmusi ja kogemusi. Kuid väita, et rahvalaul põhineb vaid sõnal ja narratiivil, *logosel*, oleks võrreldav teatega, et inimene õppis mõtlema alles kirjakunsti leiutamiseiga. Pärils ilmselt, teadlikult või teadmata, on traditsioon pidanud toetuma minigete süvamatele struktuuridele, millel sündmustik – see inimitajule

kõige argisemalt märgatavam – ja edasi võib-olla olustik, mis on aja-
ga eriti uuenev ja ununev, seisneda saavad.

Uskuda, et inimteadvus on näiteks süžee põhine, on ilmselt vaid
filoloogiline silmamoondus. Inimmeeltele on igasugune verbaliseeri-
mine vaid sekundaarne käepikendus, efektiivne tehnika igapäevaseks
toimetamiseks, mis on meid samas eraldanud muust loodusest. Kuigi
me seda alati hästi ei tarvitse märgata või välja öelda, põhineb väga
suur osa meie hoomamisest meelelisel kogemisel, mille verbalisee-
ringud on vaid paremad või halvemad tõlked või kunstilised kodee-
ringud. Kus läheb tunnetustähtsuse piir setu lüro-eepiliste laulude
puhul – kas läbi teksti või selle taga haigutava füüsilise maailma – on
hetkel retooriliselt esitatud lähtekoht edasi liikumiseks.

Juurdejuhatavaid paralleele

Essees *Genius loci* (Kõiv 1994) on Madis Kõiv toonud välja seisukoha,
et inimene on ennekõike ruumipõhine olend. Ta on pigem *koha-lik*
kui *aja-lik* (nn ajavaimust kaasakistav ja kantav ja seda esindav). Kõ-
nealune seisukoht vastandub selgelt püüdele näidata inimest füüsili-
sest maailmast kõrgemal hõljuva vaimolendina. Kõiv otsib inimtek-
keliste märkide (s.o inimloomingu) ja muude ideaalsuste tagant
ktoonilisi tagamaid, mis neile omaste imperatiividega inimtegevust
suunavad. Kõivu nägemuses on inimene oma teadvuses ennekõike
koha külge ankurdunu. Loomulikult on ka kirjeldatav kohavaim ini-
mese (kogeja) jaoks ajas muutlik (ehk siis aegruumiline) ja niisamuti
pealevaataja taustast sõltuv; sama paik võib Kõivu järgi erinevalt
mõjuda nii erinevates aegades kui ka erinevate kirjeldajate “sõna”
kaudu. On ilmne, et Kõivu analüüs (mis antud juhul baseerub paljus
kahel autobiograafilisel ilukirjanduslikul romaanil) on juba sedavõrd
aistinguline, et selle rakendusüritus niivõrd kaugel ja “kollektiivsel”
nähtusel nagu setu laulud peensusteni töötada ei saa. Sellegipoolest
on see vaatepunkt viljastav mistahes (arhiivisõnasse vangistatud) folk-
loorse ainese käsitlemisel. Isegi kui me enam palju ei tea selle arhi-
vielsest elust.

Õigupoolest on selleteemalised otsingud (ning vastused) juba para-
tamatult olemas ka folkloristikas ning usundiuurimises eriti. Koha-
kesksus või vähemalt koha olulisus mistahes nurga alt ilmneb algatu-
seks juba šamanismi käsitlemisel. Ilmselt just ravija ja maailmakor-
rastaja praktika näitab meile ära, kuivõrd sõna tegelikult füüsilise

maailma teener ja ratsu on. Käsitleda loitsu, nägemust või kasvõi rahvapärast haiguskirjeldust vaid loona või poeesiana jääb suhteliselt väheütlevaks, ehkki “saavutamaks täielikku kontrolli visiooni üle, tuleb seda just sõnades kirjeldada – laulda või ümber jutustada” (Lintrop 1996: 73). On tõene, et hetkel käib siin jutt “üle müüdis elava inimese pea” – kellele sarnane koht, sõna ja käitumise eraldi lahterdamine korda ei lähe. “Kui topoloogilise mõtlemise kõrgeima eesmärgina võiks defineerida kogu olemise ühtsuse ja pidevuse ideed, siis väljendub müütilise mõtlemise topoloogilises eeskätt talle eripärasel kohal, tegelase ja tegevuse kontiinumis, mis on võimeline end ka ajas ja ruumis efektiivselt laiendama” (Undusk 2001: 11).

Küsites muna-kana enneolemise küsimust füüsilise reaalia (olgu see siis päriselt või traditsioonisidusas usundilises nägemuses) ja sõna kohta, on vist vastust lihtne oletada. Meid huvitab aga ennekõike siin, kui võrd on ruum just taasloodava sõna juures mnemotehniliseks abivahendiks, baasstruktuuriks või mentaalse teksti substraatseks osaks – kuidas seda ka ei nimetaks. Nagu David C. Rubin mainib, “on visuaalne (ette)kujutatavus (*imagery*; tähenduse ja kõlakujundite kõrval) ilmselt võimsamaid ja laiemalt levinud faktoreid mnemotehniliste süsteemide seas” (1995: 11). Sealjuures “ei saa visuaalset kujutatavust vaadelda vaid kui ühtset süsteemi. Ruumiline ja deskriptiivne kujutatavus on eristatavad käitumuslikult ja neurofüsioloogiliselt, mis on mõlemad suulistes traditsioonides olulised” (*Ibid*; folkloristika ja kognitiivistika lähedasest paralleelilust vt ka Pyysiäinen 2000). Rubin märgib veel, et “kui kujutatavus on jaotatav esemeliseks (*object*) ja ruumiliseks, siis suulised traditsioonid on enamjaolt just ruumilised. Eksisteerib graafilisi stseene, kuid enamus ridu sisaldab liikumist ja paiknemist enam kui kirjeldamist, ning suurem osa kirjeldusi esineb “vormelite” või “muude tavapäraste” (*commonplaces*) kujul” (Rubin 1995: 61).

Juha Pentikäinen on oma käsitluses saami šamaanitrummist (1987) võrrelnud seda kognitiivse kaardiga, millele on kantud kogu traditsioonimaailm (nii reaalne kui usundiline) ja mida “maanteatlasena” kasutades šamaan oma eesmärgipäraseid rände abivaimude toel sooritab. On selge, et šamanistlik sõnaloo pole oma funktsioonilt päriselt võrreldav eepilise jutustaja või lüürilise meeletutseja omaga, kuigi narratiivsed motiivid ja kujundid võivad siin kattuda.

Heaks näiteks visualiseeritud “kaardi” abil jutustamisest eepilises traditsioonis on Paabuujii eepose ettekandmine Rajastanis, Indias (vt

Honko 1998: 211–215), mis toimub suure täismaalitud riide ees, millele on kantud toimumispaigad, kus sündmused aset leiavad. Laulik-preester esineb abilise poolt järk-järgult lahtirullitava kanga ees, näidates auditoriumile eeposes kajastuvaid paiku vastavalt sellele, kuidas lugu areneb. Kuivõrd Paabuujii Raathor, ajalooline 14. sajandi valitseja, on kummardatav ka kohaliku jumalusena, täidab lahtirullitav riide ühtlasi kaasaskantava templi rolli.

Siinkohal ei pea pikalt peatuma kristliku kiriku ikonograafia, ega tänavaballaadi selle kaasaegse vormi – koomiksikirjanduse samalaadisel genesil. Traditsioonisidus visuaalne ettenäitamine või siis ettekujutusvõimalus on sõnalist väljendust tahes või tahtmata saatnud. See on loomupäraselt eeldanud ka mudeldatud ettekujutusaparaadi või vastavaeesmärgiliste füüsiliste artefaktide olemasolu erinevates kultuurides.

Nii traditsiooniehtsas retoorikas kajastuvana kui ka päriselt töötava vahendina võiks siin ühe universaalina mainida tee-sümbolit, mis on ilmsesti tuttav paljude rahvaste suulistes traditsioonides. “Pole olemas ühestseenilisi eeposeid; rändamine on reegel. Homerose eepika määratleb end kui *oimê*” (*tee*; Rubin 1995: 62). *Tee* ja *teadma*-verbi võimalikku sugulust läänemeresoome keeltes on ära märkinud Ilkka Pyysiäinen (2000: 190), tunnistades sellega etümoloogiasse ulatuvat kontseptuaalset sugulust. Teed jutuliku paralleelina on välja toodud karjala Kalevala-meetriliste laulude puhul (vt nt Tarkka 1994). Niisamuti on sarnane topoloogiline aspekt olemas prantsusekeelses Kanada jutustamisprotsessi (Labrie 1998), kus jutustamisprotsessi samastatakse rääkija poolt teelolemisega, koos jutukangelasega mentaalsel rännakul olemisega ning temaga toimuva kuulajaskonnale vahendamisega. Teelisele kulgemisele, lahti- (ja kinni-veeremisele) viitab ka läti dainades esinev (lõnga)kera kujund. “Kokkukeritud kera tähistas ilmselt algainet (seal pole aeg ja ruum teineteisest lahutatud), milles eksisteerivad sealilma olendid ja asjad” (Kursite 1999: 553).

Tee-sümbolika esinemist nii šamaanirännakuis kui jutustamisprotsessis on nanai traditsioonis kirjeldanud Tatjana Bulgakova (2001). Ta ütleb: “Muinasjutt, meie seisukohast kunstiline teos, kujutab endast šamaanile mitte lihtsalt juttu, vaid, nii kummaline kui see meile ka ei tundu, teed” (Bulgakova 2001: 234–235). Tee (*dyorgil*) nii jutu enda kui jutustamisprotsessi sünonüümina on traditsioonis folkloorse etteantusena juba olemas mõtetudes nanaidele sellisena ka siis, kui jutustamist ennast toimuma ei peakski. Sealsamas märgib

Joonis 1. Värska laulikud nõu pidamas. Foto A. Kuperjanov 2001.

Bulgakova olulisena ära erinevuse šamaani ja jutuvestja võimaluste vahel sel kujuteldaval teel liikumisel: kui jutuvestja on sellel korduvalt viibinud ning teab sealtoimuvat (teda ees ootavat) alati juba ette, siis šamaani skoop ulatub vaid “järgmise käänakuni”, mille taha nägemiseks või ees ootavatest ohtudest aimu saamiseks peab ta tarvitama abivaimude teeneid. On ootuspärane, et iga uus teel ette tulev *topos* dikteerib talle justnimelt sellele paigale omase olukorra – eesootava sündmustiku iseloomu, millele šamaan peab oskama adekvaatselt reageerida.

Mõeldes setu lüro-epiliste laulude motiivide järgnemise labiilsusele (ehkki üldjuhul, sõltuvalt loomulikult laulutüübist ja esitajast, on nähtav, et laulikule on laulu “tee” teada ja lõpp-punkt selgelt eesmärgistatud), kooruvad siit välja huvitavad paralleelide tõmbamise võimalused. On intrigeeriv võrrelda lüro-epilise traditsiooni kirjaoskamatu laulikut pigem teel ekslejaga kui teel minejaga, natuuriga, kes järjekordse episoodi (sündmuse, motiivi) lõppedes peab enda ümber taas ringi vaatama tegemaks kindlaks, kuhu/millisesse kohta ta nüüd sattunud on ning kuidas ta vastavas olukorras käituma/mida laulus peegeldama peaks. Ehk tarvitades Madis Kõivu terminoloogiat – millised imperatiivid koht nüüd sealviibivale ajaolendile kehtestab.

Otsides vastust küsimusele raamist, millele laulik/epik oma loomingu (taas)esitamisel toetuda saab, on Lauri Honko juurutanud termini *pool of tradition* (1998: 66 jj.; edaspidi tõlgitud kui *traditsiooniväli*), mille all ta mõtleb “koondit temaatilistest, poeetilistest, esituslikest ja muudest traditsioonilistest mudelitest, elementidest ja reeglitest, mida jagavad erinevad laulikud” (*Ibid.*: 92). Iga üksiklaulik koondatakse sellest kollektiivsest väljast endale märksa korrastatuma ja süsteemsema valiku, isikliku traditsioonisidusa süsteemi, mida Honko võrdleb mentaalse raamatukoguga (*mental library*; *Ibid.*: 93). Iga konkreetsem (laulu, eeposeosa) esitus eeldab laulikult aga enam üksikajaliku eelnarratiivi või pretekstuaalse raami olemasolu. Honko nägemuses koosneb selline *mentaalne tekst*: 1) (värsi)ridadest, 2) tekstuaalsetest elementidest nagu episoodilised skeemid, eepilisi situatsioone kajastavad kujundid, *multiformid* jne, 3) (taas)esituse žanrulistest reeglitest, samuti 4) kontekstuaalsest raamistikust, nagu varasemate esituste mäletamine jne (*Ibid.*: 94).

Mingis mõttes on selline uurijapoolne *etic*-kontseptsioon esitaja mentaalsest tekstist võrrutatav traditsioonisisese *emic*-nägemusega kasvõi teest (vrd eelpoolmainitud nanai *dyorgil*), traditsioonisidusa ning samas esitaja individuaalseid eelistusi või paratamatusi kaasa haakiva mnemotehnikaga, ehkki tõenäoliselt pole siin tegemist (ega saagi olla) üksühese kontseptuaalse kattumisega.

Parry-Lordi teooriast tuntud looskeemi (*story-pattern*) kontseptsioon (Lord 1969; 1997: 99 jj.; Foley 1997: 156 jj.) näib erinevalt Honko mentaalsest tekstist rõhuvat pigem kollektiivsele traditsioonisisesele nägemusele kui üksikisiku eelnarratiivile. Selles vaatlusväljas näib setu lüro-epika naislaulik viibivat kusagil vahepeal: tal on ilmsesti olemas oma individuaalne mentaalne tekst erinevate laulude/lugude esitamiseks, samas ei realiseeru see traditsioonisiselt just alati sarnases verbaalses äratuntavuses nagu see on omane enam eepilistele traditsioonidele. Ehk teisisõnu oleks tegemist nagu mingi “sekundaarse” šamanistliku kulgemisega – olukorraga, kus alati pole prevaleeriv lauliku isiklik otsast lõpuni valmis mõeldud aluslugu, vaid esituses avaldavad pidevat mõju kõrvalised (ehkki traditsioonisidusad) tegurid.

Esitajate tekstitaguses/eelses teadvuses eksisteerib mingis muus vormis infoväli, millest vaid valikuline osa võib jõuda folkloorina lähema ja kaugema avalikkuse ette. “Mälu töötab pigem mentaalsete kujundite ja tähendusüksuste kui verbaalse väljenduse kaudu. Need kujundid võivad olla kirkad ja võimsad vaatamata sellele, milline on

nende verbaalne kuju tegelikus esituses” (Honko 1998: 96). Niisiis on õigustatud oletada ka lüro-epilise regilaulu näilise narratiivse lagunemise ja tekstuaalse ebastabiilsuse tagant enam stabiilse traditsioonilise kujundisüsteemi olemasolu. Meenutades David C. Rubini eespoolmainitud seisukohta on suulised traditsioonid esmajoones ruumilised.

Setu lüro-epiline regilaulu kui žanr

“Suuline pärimus ei ole oma loomult ega teabeväärtuselt ühtne mass, vaid selles võib erinevate kriteeriumide abil eristada vähemalt põhimõtteliselt selgepiirilisi liike” (Pentikäinen & Honko 1997: 117). Sarnane tõdemus on aluseks folklooriainese täpsemal määratlemisel, olgu siis tegemist realistliku, pärimusühiskonna poolt kasutatava “loomuliku liigitussüsteemiga” või uurijapoolse nominalistliku loodusega (sellest lähemalt nt Ben-Amos 1997, Honko 1989).

Meile on tuttavad mitmesugused uurijatepoolsed regilaulude liigitused. Matti Kuusi näiteks on soome ja karjala vanemaid laule stiiliajaloolisest lähtekohast liigitanud müüdilisteks, maagilisteks ja šamanistlikeks, seikluslauludeks ja fantastilisteks lauludeks, legendideks, ballaadideks, narratiivseteks ja lüro-epilisteks ning ajaloolisteks sõjalauludeks (vt Siikala 1994: 18). Eesti folkloristika on seni regilaulude liigitamisel lähtunud ennekõike tüpoloogias. Sellelaadse(te) lähenemisviisi(de) asjakohasus on tekitanud jätkuvat poleemikat euroopaliku minevikulise, arhiivi talletatud folkloori uurimistraditsiooni ja enam kultuuriantropoloogilise, tänaseni käibelolevaid traditsioone käsitleva folkloristika vahel. On selge, et antropoloogilise suuna esindajatel on enam põhjust ja võimalust rõhuda eksisteeriva pärimusühiskonna *emic*-liigitustele kui minevikulise kogumismetoodika järgi arhiivi talletatud materjali uurijatel. “Ka regilaulu puhul märkame, et tüpoloogilisest mõtlemisest sündinud laululiigid kui teaduskirjanduse analüütilised kategooriad ei lange kokku elava pärimuse žanridega, mille sisu määravad laulu kommunikatiivne ülesanne, poetilised erijooned, suhe välismaailmaga, aga ka lauliku vaatepunkt ja psühholoogiline seisund” (Valk 2000: 252–253).

Meil ei ole päris selget informatsiooni, milline on võinud olla aastatuhandetepikkuse regilaulutraditsiooni traditsioonisene liigitus setudel või eestlastel. Ühe väite kohaselt on setude rahvapärane liigitus jaganud kogu regilauluvara kolmeks: *vanad laulud (eepika), kor-*

ralaulud (lüürika) ja “*tsortsolaulud*” (*improvisatsioonid*) (Sarv 2000: 114). Antud liigitus viitab väga suurele üldistumisele. Uuema laulu-traditsiooni pealetulekuga umbes 18. sajandist (setudel tõenäoliselt veel hiljem) on süstemaatilisema rahvaluule kogumise ajaks regilaulude laulmine järjest enam marginaliseerunud. See on toonud kaasa paratamatu žanritundliku ühtlustumise ka pärimusühiskonna siseselt.

Setud ise on (vähemalt viimastel aegadel) nimetanud meie vaatlusalas olevaid lüro-eepilisi regilaule ka *pikkadeks lauludeks*, rõhudes oma traditsioonisiseses *emic*-liigituses seega kvantitatiivsele kategorialeeritavusele. On tõsi, et antud laulud on värsiridadelt ja ajaliseltselt kestuselt tõepoolest pikemad kui lüürilised regilaulud või siirdevormilised ja uuemad lõppriimilised rahvalaulud. Arvata võib, et üks viimaseid piiritlevaid jooni on olnud ka sooline aspekt – laulud, mida on laulnud naised ja laulud, mida on laulnud vaid mehed, kuigi selge piir on ka siin tänaseks pigem hägustunud.

Uuriija-poolsest aspektist on märkimist vääriv Jakob Hurda poolt “Setukeste lauludes” läbiviidud liigitusviis. Kolmes köites esitatud regilaulude liigitamisel on Hurdal aluseks ennekõike temaatika, kusjuures suurt rõhku on siin pandud religioossele aspektile (Hurt kui pastor!) ja ajastulisele romantilisele esteetilise ihalemisele (*iluprintsiip*); aga ka funktsioon, struktuur ja sooline ning ealis-sotsiaalne aspekt on esile toodud. *Setukeste laulude* alajaotustes esinevad määratlused nagu *muinasusulised*, *ristiusulised*, *muinasjutulised* ja *ilujutulised* ning *liitlaulud* (Hurt 1904: XXXI–XXXIX), *laul ja ilu üleüldse*, *iseäraliste eluseisuste laulud* (mis jagunevad neidude, poiste, naiste ja meeste lauludeks), *iseäraliste tööde laulud* (alljaotustega), *loodusekohased laulud*, *elu tõsi ja nali* (alljaotustega), *üleüldiste ja ühiste pidude laulud*, *pulmalaulud* (alljaotustega; Hurt 1905: XI–XXVII, Hurt 1907 algus), “*ristkäste*” *laulud* (s.o lapseootuse teemaga seotud), *surmalaulud* (itkud; Hurt 1907: I–VII). Tema teoreetiline baas on paljuski klassikalisel kirjandusteadusel põhinev. Kahte viimasesse köitesse on ta koondanud lüürilised laulud, mida ütleb olevat “niisugused laulud, mis mitmesugusid inimese tundmusi luulelisel kombel ette kannavad” (Hurt 1905: V). Meie terminoloogias regilaule on Hurt oma programmilistes ja korrespondentidele suunatud avaldustes nimetanud *vanadeks rahvalauludeks* (oma 1888. aasta üleskutses ka *vanad eesti rahvalaulud*, nagu nad ilmuvad “*Vanas Kandles*”; vt Jaago 1999: 75), lähedes seega kujutletavast tekkeajast ja/või rahvapärasest liigitusest.

Kuivõrd kõnealuse uurimuse aluseks on ennekõike just juba enam kui sada aastat tagasi talletatud ja tekstualiseeritud, valdavalt suulisest kultuurist pärinenud inimestelt kogutud regilaulud, ei tundu paralleelide tõmbamine tänaseni Setumaal elus oleva laulutraditsiooniga täiesti otstarbekohane. Vahepealse ajaga on totaalselt muutunud ühiskondlik struktuur. 19. sajandi lõpuga võrreldes on (eriti toonaste naislaulikute seisukohast) aset leidnud:

1) järk-järguline “vabanemine” kirjaoskamatus patriarhaalsest suletusest läbi esimese Eesti Vabariigi eestistamisprotsessi – mis omakorda tähendas just luterlikus vaimus kirjakultuuristamist ja setu (laulu)kultuuri laiema avalikkuse ette toomist. Sellega on kõige otsesemalt seotud ka tuntud setu lauluemade esiletõus, nende oskuste afišeerimine ja tunnus ka kaasajal. Kõnealusel perioodil pandi märkimisväärselt tugev tellimuslik alus igat sorti pühenduslaulude ja nn improvisatsioonide loomisele, mis asus tõenäoliselt traditsiooni kaljutama ja on kestnud jätkuvalt tänapäevani. Sellest perioodist alates, aga iseäranis

2) nõukogude ja pärastsõja ajast, kust pärinevad tänaste lauljate generatsioonid, on toimunud pidev kirjakultuuristumine ning moderne kultuuri pealetung ühes massimeedia juurdetuleku ja lokaalseid erinevusi nivelleeriva mõjuga. Sel perioodil on aset leidnud ka suuri nihted endise patriarhaalse süsteemi lagunemisel ja soorollide järk-järgulisel teisenemisel. 1970. tekkinud leelopäevade traditsioon lõi institutsionaalse areeni regilaulude lavaliseks esitamiseks (mis ei tõrjunud ega välistanud siiski ka traditsioonilisemaid laulmisvõimalusi), kuid on jätkunud kaasajal

3) taasiseseisvunud Eesti Vabariigis (näiteks Seto Kuningriigi Päeva lauluvõistlustel). Sel perioodil on uutes demokraatliku ühiskonna oludes, aga ka setu areaali lahutanud Vene-Eesti piiriküsimustega seotult taashoogustunud setude rahvuslik identiteediotsing (tõsi, ennekõike noorema, ülikooliharidusega huvigrupi seas). Juba eelmistel perioodidel välja kujunenud “setu märk” – vanu laule laulev rahvarõivais üle keskea naisterahvas – on nüüdseks omandanud iseäranis kindla positsiooni, muutunud aga mingis mõttes ka Eesti (kultuuri)tarbijaliku ühiskonna ootuspärase tellimuse täitjaks.

Ehkki lüro-eepilisi regilaule kui selliseid lauldakse ka tänapäeval, ei saa me eelpooltoodut arvesse võttes olla kindlad nende žanrilises samasuses, seda ennekõike ajalist ja sotsiaalkultuurilist aspekti arvesse võttes. Rohkem kui saja aasta jooksul on toimunud eelkõige

just kirjaoskuse, ringhäälingu ja massikultuuri pealetungi tõttu silmatorkavad muutused kogu lokaalses laulurepertuaaris. See on toonud kaasa üldpildi kirjjustumise. *Setukeste laulude* lüro-eepilisi laule pärimusliigina määratledes saame enamvähem kindlalt öelda järgmist:

1) Tegemist on valdavalt naiseliku žanriga – kuivõrd enamus toonastest lauljatest, kellelt laulud kogutud, on naised ning sellega seotult on ka vaatepunkt lauludes ennekõike naisespetsiifiline, ühel või teisel moel lüürilist *mina* esitav.

2) Ehkki funktsionaalselt prevaleerib tugevalt enese või feminiinse grupi manifestatsioon, ei saa osades lauludes täiesti välistada ka loo jutustamise taotlust kui sellist.

3) Narratiivides ei ole eelnevast lähtuvalt tegemist usundilise (või mistahes muu) tõese infoga. Selles osas võib lauludes paiguti esineda vaid (moraliseerivat) didaktikat.

Kui kohandada siinkohal täiendava selguse huvides William Bascomi proosanarratiivide žanritunnuste tabelit (vt 1965: 6), saaksime järgmise karakteristiku:

1) Vorm	regilaul
2) Konventsionaalne algus	võib esineda
3) Esitamise aeg	ei ole rangelt määratletud
4) Tõeväärtus	mittetõeline
5) Tegevusväli	ajatu, kohatu
5a) Toimumisaeg	ebamäärane
5b) Toimumiskoht	ebamäärane
6) Suhtumine	profaanne
7) Peategelane	inimene
ŽANR	lüro-eepiline regilaul

Nende väljatoodud tunnuste järgi sarnaneks *Setukeste laulude* lüro-eepiline regilaul enam muinasjutule kui muistendile või müüdile.

Tõsi, on nähtav, et diakroonilises plaanis võiks mõningaid tunnuseid ka teisiti hinnata: kindlasti on teatud sisuga laule esitatud ka viimastel aegadel miskipärast teatud kindlates kohtades/situatsioonides (üldine näide “Loomisloo” laulmise kohta Läänemaal eriti kiigel, vt Rützel 1969: 116). Sündmuste toimumiskoht on süvastruktuuriliselt mitmekesine ja struktureeritud. Ei saa välistada, et lauludes, kus tegevustik on seotud all- või ülailmaga, on ka hoiak olnud mitteargine ja mõnedes süžeedes näib tegelane olevat ebatavalist päritolu. Need kõik on tekstuaalsest pealispinnast pigem taganenud või taganevad jooned, mis on kaasnenu üldiste traditsiooniökoloogiliste muutuste-

ga (sel teemal enam vt Honko 1985). Paremini nähtavaks saavad nad meile traditsiooni alusstruktuure uurides.

Ruumimudel traditsioonivälja osana

Millisena me võiksime ette kujutada Lauri Honko poolt kontseptualiseeritud traditsioonivälja? Seda latentset ala, millest traditsiooni kandvad indiviidid selekteerivad oma valimid pärimuse isikupäraseks nähtavaletoomiseks, folklooriainese sünnitamiseks ja pidevaks taasloomiseks? Honko on seda kujutanud kui *esitajate poolt jagatavat traditsiooniliste mudelite, elementide ja reeglite salve* (1998: 92) tõmmates paralleele sotsiolekti ja eepilise registri mõistetega lähedastes uurimistraditsioonides (*Ibid.*: 68 jj).

Setu lüro-eepiliste regilaulude meile kättesaadavas ja hoomatavas pealispinnas – tekstides – tundub kõik pahatihti olevat nende esitajate – toonaste naislaulikute – stiihilises meelevaldas. Ei tundu võimatu, et lüro-eepilise laulu peamiseks ja tähtsamaks auditoriumiks on võinud esmajärjekorras olla laulik ise, mis on andnud talle vabaduse omi ideid ja mõtteid (eriti traditsioonivälise kuulaja seisukohalt) mitte alati kõige selgemalt ja lõplikumalt verbaliseerida. See kehtib aga mitte niivõrd stiili, kui poeetilise keele kohta. Tõenäoliselt on mingil hetkel kujunenud normiks poeetilisse küllusse uppuv informatiivne hägusus, mis samas pole häirinud kooslaulmistel.

On tõsi, et setu lüroepika pealispinnas on tegelane, aeg ja koht sageli ebamäärased. Tõenäoliselt kunagi eksisteerinud enamisikutatud lookangelastest on järele jäänud üldistunud tüübid, kes ei kannu enam pärisnimesid, vaid kujutuvad pelkade “kellegitena”. Täpsemalt määratlemata on ka üldisem toimumisaeg – isegi see, kas laulus hommikul hargnema hakkav sündmus toimub “täna siinsamas” või “ammu-ammu”. Veelgi enam, ka sündmustik pole kuigi tihti täiuslik põhjus-tagajärg lugu, olles sageli oma tumeduselt võrreldav arhailise müüdi fragmentidega, milles usundilis-mütoloogiline süsteem pole enam päriselt taastatav. Toimuv ei sisalda kuigivõrd episoodilist keerukust, mida kohtame eepikas, vaid taandub sageli lihtsale “ärritus – reaktsioon” toimele (haned, hobused vm on kadunud, neid minnakse otsima ja leitakse või ei leita; vend peab sõtta minema, läheb ja tuleb tagasi jne).

On aga siiski nähtav, et suulise kultuuri kandjatele pole laulud olnud eraldiseisvad kunstilised “luuletused”, vaid põimunud inter-

tekstuaalsesse tervikusse, isekeskis seostuvaks korpuseks, mille kunstilise pealispinna all pulbitseb teiselaadne traditsiooniline ja mudeldav kude. Olen setu regilaulude puhul selliseks organiseerivaks struktuuriks, traditsioonivälja üheks kindlaks komponendiks pidanud ruumi (Arukask 1999) – niisiis mitte niivõrd laulude tekstuaalses pealispinnas leiduvaid sündmuspaiku, kuivõrd nendega seoses olevaid ruumilis-modaalseid komplekse, *stseene*. Kui tegevus lauludes toimub üldistunud inimgeograafilises tuttavas “koduringis” ja selle ümbruses ning laieneb külakristliku “teise ilma” teedele, siis stseenide mentaalsed juured ulatuvad traditsioonivälja aluspõhja, tõenäoliselt mingisse mütoloogilisse seaduspärasusse, mida aga traditsiooniökoloogilised muutusteprotsessid aastasade jooksul väljaöeldud tekstides on ümberkohandanud.

Olgu siinkohal kõige lühidamalt ülekorratud setu lüro-eepiliste regilaulude stseenidega seotud põhiline (enam näitepõhist analüüsi vt Arukask 1999: 8 jj). *Stseen* on ruumilis-modaalne kategooria regilaulus. See on lauliku jaoks kindla hinnangulise tagapõhja ja tähendusega ruumipunkt regilaulu kognitiivsel kaardil, kus toimuvad vaid sellele alale omase spetsiifikaga sündmused. Lauliku jaoks mõtestuvad nad laulukontekstis automaatselt: mingile stseenile iseloomulik tegevus ei saa kunagi toimuda mistahes muus stseenis. Sündmused kui loo kõige huvitavam osa saavad regilaulus toimuda vaid kindlates stseenidesse kätketud paikades, mitte õhusrippuvatena. Laulik ei liida toimuvatele sündmustele suvalisi sobivaid toimumispaiku, vaid laseb etteantud paikades sündida ootuspärastel sündmustel. Stseen liidab endaga erinevaid sündmuslikke või kirjeldavaid motiive, määrates sel moel üldjoontes laulus toimuva.

Võime välja tuua viis põhistseeni, kaks kõrvalisemat ning keskeltläbi kolm stseenilist kombinatsiooni:

Põhistseened

+*stseen*: kodumiljöö koos lähema ümbrusega, rutiinne laulualguse või -lõppemise paik, kus olukord on kontrolli all, isegi kui seal sünnib üleloomulikku (kureneiu kasvamine, kulla põlemine jms), koht, kus leitakse lahendusi (kuigi tihti vaid kõrvalisi).

-*stseen*: koht, kus toimub sündmus, õnnetus, midagi traagilist, aga ka intrigeerivat, huvipakkuvat, rutiinsest väljaraputavat (au kallale kippumine, loomade kadumine jne). Loo eelduse ja/või toimumise stseen, sealsed sündmused võivad laheneda nii negatiivselt kui ka

positiivselt; vee ja metsa sfäär, mis võib olla vahealaks nii üla- kui allilma minekul; sõja- ja unenägemiskoht.

N stseen: neutraalne ümbrus, valdavalt paigad, mis väljenduvad reaalsete kohanimedega, kuid tähistavad ennekõike lõõgastuslikku vaheala lüroepika aegruumis, kus peategelane võib mingil põhjusel vahepeal viibida; hooplemiskoht, kosjamaastik. Kui mõnda paika laulus ka teisest mingil põhjusel paremaks peetakse (üht linna teisest, linnalist veekogust), suhtestuvad nad nii vaid stseenisiseselt, muu laulu seisukohalt kehtib siin põhimõte “vahet pole”.

Ü stseen: ülailm, taevas; kommentaarivaba, jumalik; maine tegelane on seal vaid külaline ning perifeerne; koht, kus käiakse midagi palumas.

A stseen: allilm ja/või kalm, kus reeglina positiivseid lahendusi asetleidnud kitsaskohtadele ei saabu; pigem fataalne kompleks, mida isikliku traagika väljavalamine vaid ornamenteerib. Kui laulus tegelane *-stseenist* pääsebki, ei pääse ta kunagi *A stseenist*.

Kõrvalised stseenid

L stseen (juurdemõeldav): eelkõige lauludes, mis kannavad endas klan-nile vastandumise ideoloogiat, mille lõpus laulikneiu saab soovitud mehele (kes ta ka poleks – Täht või talupoiss); lootuste täitumise, inimliku õnne stseen.

E stseen (erandlik): muutumatu lõplik ebaõnn – “Maielaulu” variantides peab nimategelane elu lõpuni jääma puukoore alla virelema, vastupidiselt loodetud inimlikule õnnele.

Kombinatsioonid

\$ stseen (+*stseeni* variant): allakäinud kodu stseen, kus leiab aset ahistav akt omaste poolt. Klannivaenuliku ideega lauludes, niisamuti lauludes, kus peategelaseks on põlatud vaeslaps. Seal asetleidev on aga omane juba *-stseenile*.

M?L stseen: kaardil peamiselt *-stseenis* asetvõttev pilt, kompleks, mille tähendus jääb laulikule vaatluses arusaamatuks; võiks avaneda nii müüdilises kui lüürilises võtmes.

Aj stseen: ajaviiteline, leiab ruumiliselt aset *N*, ka *+stseenis*; stseen, mille juured on valdavalt müüdis, kuid mis on muutunud laulus ajaviitestseeniks, kus võimalik intriig on vaid põnevaks vaatamänguks,

mis võimalikku minategelast ja tema eludraamat üldse ei puuduta. Selle stseeni kujunemislugu (mütüdist) on sarnane *M?L stseeniga*, kuid kui viimane on ümber mõtestunud (ilu)pildina, siis pakub *Aj stseen* võimalust ka tegevuse, vaatemängu jälgimiseks.

Kokkuvõtteks

On tõenäoline, et iseäranis mõned kombinatoorsed ja kõrvalised stseenid võivad tekitada interpreteerimisel maitselisi vaieldavusi. Sellele vaatamata ei peaks kahtlusi olema põhistseenide paikapidavuses ja “töötamises” ning selles, et setu lüroepika traditsiooniväljas kujutavad nad omalaadset aktiveeruvat süsteemi. “Mentaalsed kujundid võivad nagu verbaalsed väljendused või miimilised ja žestikulaatorsed mudelid inimteadvuses üsna vabalt ja korratult koos eksisteerida. Sel juhul ei tarvitse nad “tähendada” just palju. Täenduslikud ühikud luuakse ainult siis, kui kujundid seostatakse omavahel, kombineeritakse kindlal viisil või järjekorrastatakse” (Honko 1998: 97). Sügavamal sissevaatamisel setu lüro-eepilistesse lauludesse võib väita, et ruum loob siin tähendust, seda isegi (ja eriti) siis, kui laulik näib esitusel punktist punkti ekslevat nagu šamaan hingerännakul.

Ruumisüsteemi näite põhjal tundub julgustav ja usutav, et pidevate muutustega kaasas käinud regilaulutraditsiooni süvamistes kollektiivsetes kihtides leidub usutavaid mudeldamisvõimalusi ka muude aspektide osas (nt aeg, tegelaskujud). See omakorda pakub võimalusi enamaks tähenduste loomiseks paratamatult järjest marginaliseeruva vanema rahvalaulu avastamisel ja mõistmisel ka tänapäevasele huvilisele.

Märkus

Artikkel on valminud aastal 2003 ja ilmunud peatükina doktoridissertatsioonis *Jutustava regilaulu aspektid. 19. sajandi lõpu setu lüroepiliste regilaulude žanr ja struktuur*. Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis, 3. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2003.

Kasutatud kirjandus

- Arukask, Madis 1999. Setu lürooepilise regilaulu stseenid. Hiimäe, Mall & Oras, Janika & Tamm, Kadri (toim). *Lohetapja*. Pro Folkloristica, VI. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 5–19. <http://haldjas.folklore.ee/rl/pubte/ee/NT/Arukask.htm>
- Bascom, William 1965. The Forms of Folklore: Prose Narratives. *Journal of American Folklore*, 78: 307, Jan. –March, lk 3–20.
- Ben-Amos, Dan 1997. Genre. Green, Thomas A. (toim). *Folklore. An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music and Art*, I. Santa Barbara & Denver & Oxford.
- Bulgakova 2001 = Булгакова, Татьяна 2001. *Шаманство в традиционной нанайской культуре*. Санкт-Петербург. Käsikiri.
- Foley, John Miles 1997. Oral Tradition and its Implications. Morris, I & Powell, W. (toim). *A New Companion to Homer*. Leiden & New York & Köln: Brill, lk 146–173.
- Honko, Lauri 1985. Rethinking Tradition Ecology. *Temenos*, 21. Helsinki, lk 55–82.
- Honko, Lauri 1989. Folkloristic Theories of Genre. Siikala, Anna-Leena (toim). *Studies in Oral Narrative*. Studia Fennica, 33. Helsinki, lk 13–28.
- Honko, Lauri 1998. *Textualising the Siri Epic*. FFC, 264. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Hurt, Jakob 1904, 1905, 1907. *Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad laulud ühes Röpina ja Vastseliina lauludega, välja annud Dr. Jakob Hurt*, I–III. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. Helsinki: Suomalainen Kirjallisuuden Seura.
- Jaago, Tiiu 1999. Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis. *Mäetagused*, 9, lk 70–91. <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr9/rhl.htm>
- Kursite, Janina 1999. Müütiline aeg läti folklooris. *Keel ja Kirjandus*, 8, lk 551–559.
- Kõiv, Madis 1994. Genius loci. *Akadeemia*, 4, lk 675–691.
- Labrie, Vivian 1998. Going Through Hard Times: A Topological Exploration of a Folktale Corpus from Quebec and Acadie. *Horizons of Narrative Communication. The Twelfth International Congress of International Society for Folk Narrative Research, June 28–31, 1998, Göttingen, Germany*. Göttingen.
- Lintrop, Aado 1996. Hereditary Transmission in Siberian Shamanism and the Concept of the Reality of Legends. *Folklore: Electronic*

- Journal of Folklore*, 1, lk 62–73. <http://www.folklore.ee/folklore/nr1/heredit.htm>
- Lord, Albert B. 1969. The Theme of the Withdrawn Hero in Serbo-Croatian Oral Epic. *Prilozi za knjevnost, jezik, istoriju i folklor*, 35, lk 18–30.
- Lord, Albert B. 1997. *The Singer of Tales*. Cambridge & Massachusetts & London: Harvard University Press.
- Pentikäinen, Juha 1987. The Shamanic Drum as Cognitive Map. The Historical and Semiotic Study of the Saami Drum in Rome. Gothoni, R. & Pentikäinen, J. (toim). *Mythology and Cosmic Order*. Helsinki: SKS, lk 17–36.
- Pentikäinen, Juha & Honko, Lauri 1997. *Kultuuriantropoloogia*. Tallinn: Tuum.
- Pyysiäinen, Ilkka 2000: Variation from a Cognitive Perspective. Honko, Lauri (toim). *Thick Corpus, Organic Variation and Textuality in Oral Tradition*. Studia Fennica. Folkloristica, 7. Helsinki: SKS, lk 181–195.
- Rubin, David C. 1995. *Memory in Oral Traditions. The Cognitive Psychology of Epic, Ballad, and Counting-out Rhymes*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Rüütel, Ingrid 1969. Muistne “Loomislaul” eesti uuemas rahvatraditsioonis. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed*, VI. Tallinn: Eesti Raamat, lk 102–132.
- Sarv, Vaike 2000. *Setu itkukultuur*. *Ars Musicae Popularis*, 14. Tartu & Tampere: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Siikala, Anna-Leena 1994: Transformations of the Kalevala Epic. Siikala, Anna-Leena & Vakimo, Sinikka (toim). *Songs Beyond the Kalevala. Transformations of Oral Poetry*. Studia Fennica. Folkloristica, 2. Helsinki: SKS, lk 15–38.
- Tarkka, Lotte 1994. Other Worlds – Symbolism, Dialogue and Gender in Karelian Oral Poetry. Siikala, Anna-Leena & Vakimo, Sinikka (toim). *Songs Beyond the Kalevala. Transformations of Oral Poetry*. Studia Fennica. Folkloristica, 2. Helsinki: SKS, lk 250–298.
- Undusk, Rein 2001: *Topos: kohakujutelm müüdist mõisteni*. Oxymora, 4. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Valk, Ülo 2000. Regilaul kui kommunikatsioon teispoolsusega: dialoogist nägemuseni.

Valk, Ülo 2000. Regilaul kui kommunikatsioon teispoosusega: dialoogist nägemuseni. *Kust tulid lood minule... Artikleid regilaulu uurimise alalt 1990. aastatel*. T. Jaago & Ü. Valk (toim). Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk 245–276.

Summary

The Spatial Model of Setu Kalevala-Metric Lyrical-Epic Songs as a Key Element in the Basic Structure of the Tradition

The article discusses memorisation and issues of reconstruction in oral presentation. The subject material is narrative Kalevala-metric songs of the Setu from the second half of the 19th century. The studied problem is that of the role of spatial elements in the song corpus in reproducing the stories as such, and thus their role in the content of the songs. The article proposes that the specific traditional spatial system found in songs can have a more significant role than the plotline. Parallels are drawn from other lore traditions where performance relies largely on employing physical realia or metaphors.

A similar spatial approach to the process of memorisation can offer (in addition to other aspects) an explanation to how the seemingly fragmented and, for the linear thinking in literary cultures, puzzling system of Kalevala-metric songs has persisted and survived. The article also offers a logical inner spatial division of the subject material, the elements (scenes) of which depict the nature of the events of the songs.

The article was written as part of a doctoral thesis. Arukask, Madis 2003. *Jutustava regilaulu aspektid. 19. sajandi lõpu setu lüroepiliste regilaulude žanr ja struktuur*. Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis, 3. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Key words: Setu narrative Kalevala-metric songs, reconstruction in oral presentation, traditional spatial model, spatial thinking.

Märksõnad: jutustavad setu regilaulud, meelespidamine suulises esituses, traditsiooniline ruumimudel, ruumiline mõtlemine.